

telijke, Islamitische en Hindoeïstische gezinnen besproken en onderling vergeleken. Het vergelijkend perspectief wordt ook gehanteerd in de bijdrage over jongeren uit Duitsland, Noorwegen, Denemarken en Finland, die zich voorbereiden op hun confirmatie in Christelijke kerken. Hun achtergrond, redenen voor en opvattingen over confirmatie worden weergegeven.

In het laatste deel is een aantal bijdragen samengebracht over methodologische problemen. Deze zijn echter niet specifiek gericht op onderzoek naar religie, maar op algemeen onderzoek bij jeugdigen. Het boek sluit af met een conclusie van Dandelion, waarin veel te lezen is over zijn onderzoek naar Quakers maar waarin weinig wordt geconcludeerd, en een epiloog van Woodhead.

In de bundel komen veel aspecten van de religie van jongeren aan de orde. De artikelen zijn kort en voor het merendeel goed leesbaar. Dat kan als een verdienste van deze publicatie worden beschouwd. Maar daarmee zijn ook wel de positieve elementen genoemd. Veel artikelen zijn gemakkelijk geschreven essays, andere hebben te weinig empirische verankering of de inhoud ervan overlapt voor een aanzienlijk deel met eerder gepubliceerd onderzoek. Wat verder nog een bezwaar is – en dat wordt ook wel opgemerkt door de redactie – is dat de artikelen vooral over de Westerse wereld en het Christelijke geloof gaan, ontwikkelingen in de Islam of andere religies komen nauwelijks aan bod. Deze bundel congresbijdragen stelt dus teleur en het opleuken ervan met een voorwoord van Beckford en een epiloog van Woodhead helpt niet om die teleurstelling weg te nemen.

Lammert G. Jansma
(Veenwouden)

Koops, Enne (2010), *De dynamiek van een emigratiecultuur. Emigratie van gereformeerden, hervormden en katholieken naar Noord-Amerika in vergelijkend perspectief (1947-1963)*, Hilversum: Verloren, pp. 448, ISBN 9789087041557, € 39,00.

Waren de Verenigde Staten van Amerika en Canada voor 1940 al populaire emigratielanden voor Nederlanders, na de Tweede Wereldoorlog wordt de migratiestroom naar die landen nog omvangrijker. Onder die landverhuizers bevinden zich relatief gezien veel Synodaal Gereformeerden. Waarom vertrokken er na WO veel minder leden van andere Gereformeerde denominaties en (naar verhouding) ook minder Nederlands Hervormden en Rooms-katholieken? In dit boek wordt gepoogd deze verschillen te verklaren en de centrale vraag is derhalve: welke religieuze factoren hebben de Nederlandse emigratie naar Canada en de Verenigde Staten bevorderd dan wel belemmerd in de periode 1947-1963. Verder wordt de vraag gesteld welke gevolgen religie gehad heeft voor het integratieproces in Noord-Amerika. De aandacht gaat in dit historisch onderzoek in de eerste plaats uit naar de Gereformeerden Synodaal (GKN), maar steeds worden ter vergelijking de lotgevallen van migranten uit andere gereformeerde denominaties – de Gereformeerde Kerken in Nederland – genoemd. *Religie & Samenleving*, Jrg. 6, nr. 2 (september 2011)

ken Vrijgemaakt, Christelijk Gereformeerde Kerk en de Gereformeerden Gemeenten in Nederland en Noord-Amerika – en van de Nederlands Hervormde Kerk en Rooms-katholieke Kerk – beschreven. Bij de vergelijking wordt uitgegaan van het concept emigratiecultuur, gedefinieerd als ‘de aanwezigheid van verhalen en ervaringen over emigratie binnen een culturele groep en de omzetting daarvan in positieve of negatieve acties’ (p. 21). Dit concept wordt geoperationaliseerd aan de hand van drie aspecten: emigratietraditie (kent de desbetreffende groepering een culturele verankering van emigratie over een langere periode?), beeldvorming (hoe wordt in de groepering tegen emigratie aangekeken en welk beeld bestaat er over het land van herkomst en van vestiging?) en organisatie (hoe werd door kerken, emigratiecentrales etc. de migratie georganiseerd, hoe werd de opvang in het nieuw land geregeld?). Deze vragen worden in acht afzonderlijke hoofdstukken beantwoord. Het gaat hier om de handelsuitgave van een proefschrift, maar de tekst ervan wijkt niet af van de proefschrifteditie.

Begonnen wordt met een schets van de Nederlandse emigratie en emigratietraditie in de periode 1614-1940. Vooral wordt gewezen op de emigratie die in en na het midden van de 19de eeuw plaats vond. De Afscheidenen (van 1834) waren positief over Amerika en dat gold nog sterker voor de Kuyperianen, die emigratie als een energieke daad beschouwden, als teken van levenskracht, en bovendien Noord-Amerika zagen als het continent van de toekomst en met goede kansen voor het neocalvinistische gedachtegoed. Vonden de Afscheidenen aanvankelijk steun van de Reformed Church in America (RCA), later sloot een aanzienlijk deel van hen en ook van de Kuyperianen zich aan bij de in 1857 daarvan afgescheiden Christian Reformed Church (CRC), waar het neocalvinistische gedachtegoed van Kuyper grote invloed had. Ook in Canada was de CRC actief en zorgde voor contacten met Nederlandse organisaties, met name de in 1927 opgerichte Gereformeerde Emigratie Vereniging, die in 1938 opging in de Christelijke Emigratie Centrale (CEC), maar ook dat orgaan bleef sterk gericht op het (Synodaal) Gereformeerde volksdeel. De leiders van de CEC waren ervan overtuigd dat ook Canada bij uitstek rijp was om het neocalvinistische gedachtegoed te ontvangen. Canada voerde sinds eind 19de eeuw een actief emigratiebeleid, in tegenstelling tot de VS, waar quota gingen gelden. Vooral in het interbellum was Canada populair en daar werden door de Christian Reformed Church (gesteund vanuit de VS) op beperkte schaal nieuwe gemeenten gesticht, die als basis konden fungeren voor de grote instroom na WO II.

Na de Tweede Wereldoorlog komt de emigratie uit Nederland goed op gang. Nu ging het merendeel van de landverhuizers niet meer naar de VS maar vooral naar Canada en Australië. Ook gingen aanzienlijke aantallen naar Zuid-Afrika, Nieuw-Zeeland en Brazilië. De emigratie ging in drie golven. Onder de eerste golf (1947-1952) waren vooral agrariërs, en naar verhouding veel Gereformeerden. De tweede emigratiegolf (1953-1957) kende meer middenstanders en arbeiders en naar verhouding meer katholieken. In de derde fase – tot 1963 – is het aandeel katholieken nog relatief groot, en neemt het aantal gereformeerden verder af, maar in die fase is er van een algemene snelle daling van

de emigratie sprake vanwege de aantrekkelijke Nederlandse economie. In de eerste fasen waren het vooral *pushfactoren* (de economische laagconjunctuur, de woningnood, de dreiging van een derde wereldoorlog en de angst voor het communisme). In de laatste fasen overheersten de, ook al eerder wel aanwezige, *pullfactoren*. Via vrienden, familie in de immigratielanden (VS, Canada en Australië) was er bij velen in Nederland een positief beeld ontstaan over de mogelijkheden daar. De Nederlandse overheid voerde bovendien een actief emigratiebeleid om de bevolkingsdruk te verlagen. Over het geheel gezien waren het vooral de Synodaal Gereformeerden die het heil in Noord-Amerika zochten. Nederlands-hervormden, Gereformeerden Vrijgemaakt, Christelijk Gereformeerden en Gereformeerde gemeenten waren minder migratiebereid, Rooms-katholieken namen een middenpositie in.

De emigratie werd door de Synodaal Gereformeerden veel beter georganiseerd dan door de andere kerkgenootschappen, zo maakt Koops duidelijk. Er was continuïteit met de vooroorlogse periode via het CEC, de deskundige leiding van die organisatie bleef ook in de jaren na WO II actief. Aanvankelijk werd ook de landverhuizing zelf, via een lange bootreis, met (pastorale) zorg omgeven. Troost om het (definitieve) afscheid moest worden geboden en daarin was de boordpredikant een sleutelfiguur. Door de steeds korter wordende overtocht (snellere schepen en de opkomst van de luchtvaart) was die zorg steeds minder nodig.

Hoe verliep de aanpassing in het land van vestiging? Met name de CRC toonde zich hier actief. Zij gaf geestelijke ondersteuning en praktische hulp. In Noord-Amerika waren de immigranten wanneer zij werden opgevangen door vertegenwoordigers van de CRC verzekerd van intensieve begeleiding door zogenaamde *feldmen*. Hun inspanningen om de Gereformeerden voor de CRC te behouden slaagde echter maar ten dele, bijna de helft sloot zich aan bij een Canadees kerkgenootschap. In het algemeen stuitte het gebruik van de Engelse taal, behalve bij leden van de rechtse, bevindelijke immigrantenkerken, niet op weerstand. Niet de taal en niet het gevoel Nederlander te zijn waren bij de immigranten primair, maar de religieuze identiteit. Rond de kerk werd het maatschappelijk leven georganiseerd. Er werden basisscholen, *high schools* en *colleges*, arbeiders- en standsorganisaties, sociaal-culturele clubs en eigen periodieken tot stand gebracht. De emigratiecultuur bleef en blijft ook nu nog gevoed – maar wel steeds minder intens – door contacten met het moederland via briefwisseling, het lezen van Nederlandse tijdschriften en literatuur, maar ook via heen-en-weerreizen tussen beide continenten.

De conclusie van dit onderzoek is dat niet alleen sociaal-politieke en economische factoren de migratiestromen kunnen verklaren, maar dat ook religieuze factoren een belangrijke rol hebben gespeeld. Het boek sluit af met een Epiloog, waarin de recente opleving van de emigratie wordt besproken. Er zijn wel enige overeenkomsten met de tijd vlak na de Tweede Wereldoorlog (dreiging van terreur, gevoelens van onveiligheid), de verschillen zijn echter groter. Het economisch motief is nu veel minder sterk en het gaat vooral om hoogopgeleiden die bovendien niet meer naar Noord-Amerika of Australië

vertrekken maar binnen Europa een nieuwe plaats van vestiging vinden. De emigratie die nu plaats vindt, betekent ook niet meer een definitief afscheid: door globalisering en de communicatierevolutie kan de migrant van vandaag voortdurend in contact staan met het voormalige thuisfront.

Het boek van Koops geeft een goed gedetailleerde beschrijving van de migratie van Nederlanders naar Noord-Amerika. Via het begrip 'emigratiecultuur,' geïndiceerd naar drie beschrijvingscategorieën, weet hij het belang van de religieuze factor in het emigratieproces aan te tonen en daarbij ook te verklaren waarom juist Synodaal Gereformeerden naar verhouding sterk vertegenwoordigd waren (vooral in de eerste emigratiefase). Niet dat er geen vragen overblijven. Zo blijft de relatie van de religieuze factor tot de economische factoren wat onduidelijk (is deze bijvoorbeeld alleen aanvullend?). Een andere probleem dat nog niet geheel is afgerond betreft het positieve beeld van Amerika. Was dat werkelijk zo algemeen in Synodaal Gereformeerde kringen als Koops veronderstelt? Verder geeft Koops aan dat de ruime overgang van Synodaal Gereformeerde immigranten in Canada naar kerken van niet-Nederlandse origine vooral duidt op hun wens afscheid te nemen van de benepenheid die zij in het moederland hadden ondervonden. Ik vraag me af of voor velen van hen, de Vrijmaking van 1944 nog vers in het geheugen, een kerk die ook Vrijgemaakten van harte opnam wel zo aantrekkelijk was. Deze opmerkingen doen echter niets af aan het gedegen en in heldere stijl geschreven onderzoek.

Lammert G. Jansma
(Veenwouden)

Nauta, R. (red.), (2009) *Vreemd! Varianten van verscheidenheid en verschil in godsdienst en kerk*, (Publiekslezingen Departement Religiewetenschappen en Theologie Tilburg), Nijmegen: Valkhof Pers, pp. 152, ISBN 9789056252793, € 15,50.

Toen Theo Schepens in 2008 afscheid nam als docent godsdienstsociologie in Tilburg werd hem onder de titel *Vreemd!* een minisymposium aangeboden. De inleidingen die daar gehouden zijn, zijn in enigszins gewijzigde vorm hier gebundeld.

In de *Inleiding* schetst Nauta de thematiek: wat is het vreemde aan godsdienst en godsdienstige verschijnselen? Hij noemt zeven vreemde verschijnselen: het betekenisverlies van de christelijke godsdienst enerzijds en de groei in belangstelling voor het religieuze anderzijds; de verschuiving van verstand naar ervaring; de vreemde tegenstelling tus-sen voorgestelde remedies: aanpassen of juist niet aanpassen; de vreemde relatie tussen identiteit en geloof: enerzijds gelooft men wie men is, met daarbij grote verschillen tussen katholiek en protestant, anderzijds is er sprake van grensvervaging. Maar ook is er groei in rituelen die weer identiteitsvormend zijn. Of hoort het vreemde juist tot het wezen van religie?